

Referenda odwoławcze organów wykonawczych w Polsce w latach 2006–2017. Realny wpływ czy fikcja? Analiza wybranych przypadków

JERZY JURECZKO

MGR

Uniwersytet Szczeciński, Wydział Humanistyczny
e-mail: jureczkojurek(at)gmail.com

Słowa kluczowe referendum, władza lokalna, referendum lokalne

Abstrakt Niniejszy artykuł naukowy oparty został na badaniach ilościowych (statystycznych) dotyczących referendów odwoławczych organów wykonawczych gmin oraz miast w latach 2006–2017. Badania zostały zakończone w lutym 2017 roku – ewentualne referenda po tej dacie nie zostały uwzględnione.

Autor artykułu przedstawił kilka zagadnień związanych z problematyką referendów odwoławczych organów wykonawczych gmin oraz miast w Polsce. Jednym z zagadnień była próba odpowiedzi na pytanie: czy partycypacja obywateli w inicjatywach referendalnych w ostatnich latach uległa regresji? Wiele czynników wskazuje na to, że tak, jednak problemem jest dotarcie do rzetelnych informacji dotyczących lokalnych inicjatyw referendalnych, szczególnie w mniejszych gminach.

Kolejnym analizowanym zagadnieniem było to, czy referenda lokalne służą jako narzędzie walki politycznej między lokalnymi komitetami wyborczymi? Czy rzeczywiście jest to próba zwiększenia partycypacji mieszkańców w lokalnych gminach, czy jednak narzędzie do pozbycia się niewygodnego aktora na lokalnej scenie politycznej?

Ostatnim z analizowanych zagadnień była próba odpowiedzi na pytanie, jakie czynniki wpływają na podjęcie inicjatywy referendalnej (przez mieszkańców oraz radę gminy/miasta) oraz jakie czynniki decydują o skuteczności (ważności) referendów lokalnych. Autor bazował na analizie statystycznej oraz porównawczej.

Referenda of executive appeals in Poland in 2006–2017. Real influence or fiction? Analysis of selected cases

Keywords referendum, local government, statistics, local referendum

Abstract The paper was based on quantitative research on recall referendums regarding the executive of community and cities in years 2006–2017. The research was concluded in february 2017 and referendums taking place after that date were not included.

The author presented a number of issues related to recall referendums of the executive of local communities and cities in Poland. One of the points was an attempt to answer the question whether the turnout of participants in referendums decreased in recent years. There are many indicators suggesting that this is the case, however, access to information on local referendums is challenging, especially in smaller communities.

Another point under consideration was if local referendums are a tool used for political struggle between local electoral committees. Is it really an attempt to increase the participation of citizens in their local communities or rather a way of disposing of an opponent on local political stage?

The last of the issues was an endeavor to establish what factors influence the decision if an referendal initiative should be taken (by citizens and by local community or city council) and what affects the effectiveness (validity) of local referendums. The author relied on statistical and comparative analysis.

Wprowadzenie

Wybory samorządowe są bardzo istotnym elementem szeroko pojętej polityki lokalnej, która jest nieodzownym elementem życia publicznego. Mają one ogromny wpływ przez kolejne cztery lata na politykę samorządu terytorialnego, tj. gmin, powiatów, województw (Kornberger-Sokołowska, 2012, s. 25). W wyborach samorządowych wybiera się między innymi jednoosobowe organy wykonawcze gmin: wójtów, burmistrzów i prezydentów miast (Kodeks Wyborczy, 2011, art. 5, § 3). Bardzo ważnym elementem polityki lokalnej, jak również demokracji bezpośredniej są referenda lokalne, które wiążą się z prawem do inicjatywy obywatelskiej. Według jednego z badaczy inicjatywa obywatelska (ludowa) to: „(...) uprawnienie określonej grupy obywateli do przedłożenia organowi przedstawicielskiemu projektu aktu normatywnego lub postulatu jego uchwalenia” (Jabłoński, 2002, s. 645–646). Podstawą prawną przeprowadzenia referendum lokalnego w Polsce jest Konstytucja, art. 177 stanowi:

Członkowie wspólnoty samorządowej mogą decydować, w drodze referendum, o sprawach dotyczących tej wspólnoty, w tym o odwołaniu pochodzącego z wyborów bezpośrednich organu samorządu terytorialnego. Zasady i tryb przeprowadzania referendum lokalnego określa ustawa (Konstytucja, 1997, poz. 483, art. 170).

Institucje referendum lokalnego w Polsce reguluje ustawa o referendum lokalnym (Ustawa, 2000). Zgodnie z artykułem drugim ustawy o referendum lokalnym mieszkańcy wyrażają swoją wolę w sprawach dotyczących między innymi odwołania wójta, burmistrza czy prezydenta miasta, rozstrzygnięcia spraw danej wspólnoty, która obejmuje zadania i kompetencje organów danej jednostki, czy nawet samoopodatkowania się mieszkańców na cele publiczne, które obejmuje zakres zadań i kompetencji organów gminy. Sprawy, które nie są uregulowane w ustawie, rozstrzyga się na podstawie przepisów Kodeksu wyborczego.

Tematyka referendów lokalnych w Polsce nie jest dość szeroko analizowana, warto zwrócić uwagę jednak na niektóre publikacje (Dąbek, 2001a, s. 61–77, Grąźawski, 2001b, s. 125–137; Piasecki, 2010, s. 143–158). Niniejsza analiza jest przyczynkiem do dalszych badań i ma na celu

przybliżenie czytelnikom problematyki związanej z referendum lokalnymi dotyczącymi odwołania organów wykonawczych gmin oraz miast. Analiza obejmuje lata 2006–2017 ze względu na to, że w 2005 roku nastąpiła nowelizacja ustawy o referendum lokalnym, która wprowadziła następujący zapis:

Referendum w sprawie odwołania organu jednostki samorządu terytorialnego pochodzącego z wyborów bezpośrednich jest ważne w przypadku, gdy udział w nim wzięło nie mniej niż 3/5 liczby biorących udział w wyborze odwoływanego organu (Ustawa, 2005).

Wcześniej, aby referendum było ważne, potrzebne było, aby udział w głosowaniu wzięło 30% uprawnionych. Nowelizacja ta miała na celu zwiększenie szansy na odwołanie organu samorządu terytorialnego, weszła w życie 1 września 2006 roku. Celem pracy jest próba znalezienia odpowiedzi na następujące pytania badawcze: czy w ostatnich latach następuje spadek liczby referendum odwoławczych? Gdzie najczęściej dochodzi do referendum lokalnych dotyczących odwołania organu wykonawczego? Dlaczego referenda odwoławcze są tak mało skuteczne? W niniejszej analizie wykorzystano badania statystyczne, przeanalizowano referenda odwoławcze dotyczące odwołania organu wykonawczego pod względem miejsca referendum, liczby uprawnionych, daty, frekwencji, skuteczności, kto był odwoływany, pod jakim komitetem startował kandydat, liczbie głosów oddanych, a także, czy dany kandydat i jego komitet miał większość w radzie miasta lub gminy. Posłużono się głównie metodą porównawczą oraz analizą danych zastanych. Zostały także opisane wybrane referenda odwoławcze ze względu na swoją specyfikę.

Referenda w Polsce w kadencji 2006–2010

W Polsce w kadencji 2006–2010 odbyły się 62 referenda odwoławcze organów wykonawczych gmin. Zdecydowana większość z nich, bo aż 49 referendum było niewiążące i w związku z tym nie udało się odwołać organu wykonawczego. Tylko 13 referendum z 62 było wiążące. Poniżej w tabeli zostały przedstawione referenda w poszczególnych województwach:

Tabela 1. Referenda odwoławcze w latach 2006–2010

Województwa	Liczba Referendów	Referenda wiążące
Zachodniopomorskie	2	0
Lubuskie	2	0
Dolnośląskie	8	1
Pomorskie	4	2
Wielkopolskie	2	0
Opolskie	2	0
Kujawsko-pomorskie	3	0
Łódzkie	6	4
Śląskie	6	1
Warmińsko-mazurskie	2	1
Mazowieckie	4	0
Świętokrzyskie	5	1

Województwa	Liczba Referendów	Referenda wiążące
Małopolskie	6	1
Podlaskie	2	1
Lubelskie	8	1
Podkarpackie	0	0
SUMA	62	12

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: pkw.gov.pl; stat.gov.pl; dzienniki urzędowe województw.

Jak można wywnioskować z powyższej tabeli, w kadencji 2006–2010 najwięcej referendów odwoławczych odbyło się w województwach dolnośląskim i lubelskim. Ponadto najwięcej udanych referendów miało miejsce w województwach łódzkim oraz pomorskim.

Wybrane referenda odwoławcze w kadencji 2006–2010

Sopot (pomorskie)

Ze wszystkich referendów dotyczących odwołania organu wykonawczego gminy jest kilka zupełnie wyjątkowych i bardzo interesujących ze względu na ich specyfikę. Takim przypadkiem bez wątpienia jest referendum w Sopocie, które odbyło się 18 maja 2009 roku.

W wyborach na prezydenta miasta Sopot, które odbyły się w 2006 roku, zwyciężył w I turze Jacek Karnowski, uzyskując 11 359 głosów (54,67%), startował zaś z komitetu partyjnego KW Platforma Obywatelska RP, który również uzyskał większość w radzie miasta. Jacek Karnowski rządził miastem trzy kadencje¹.

Referendum odwoławcze odbyło się w maju 2009 roku i zyskało rozgłos w mediach lokalnych, ale przede wszystkim ogólnopolskich. Owe referendum jest interesujące z kilku powodów. Pierwszym z nich jest to, że była to jedna z największych inicjatyw referendalnych, które odbyły się w kadencji 2006–2010. Sopot jest miastem na prawach powiatu, o powierzchni 17,28 km² zaś jego liczba mieszkańców to około 37 089 osób². Ponadto na ówczesnym prezydencie miasta ciążyło osiem zarzutów, w tym siedem mających charakter korupcyjnych³. Pojawiły się one po ujawnieniu nagrania rozmowy Jacka Karnowskiego z sopockim biznesmenem Sławomirem Julkem, które dotyczyło wydania przez miasto zgody na zabudowę poddasza jednej z sopockiej kamienic (Stąporek, 2009).

Aby referendum było ważne, musiało w nim wziąć udział 10 888 mieszkańców miasta. Co interesujące, referendum odwoławcze okazało się ważne, ponieważ wzięło w nim udział więcej niż 3/5 osób, które głosowały na Jacka Karnowskiego w wyborach samorządowych w 2006 roku. Najbardziej zaskakujący był jednak wynik referendum. Otóż, było to pierwsze referendum w kadencji 2006–2010, podczas którego więcej osób zagłosowało przeciw odwołaniu organu

1 Wszystkie dane za: pkw.gov.pl (30.01.2018).

2 www.bdl.stat.gov.pl/BDL/dane/podgrup/tablica, (30.01.2018).

3 www.wiadomosci.wp.pl/kat,1342,title,Wniosek-ws-referendum-o-odwolanie-prezydenta-Sopotu,wid,10906442,wiadomosc.html?ticaid=118af7 (30.01.2018).

wykonawczego. W kadencji 2006–2010, kiedy już dochodziło do referendum odwoławczego, w zdecydowanej większości przypadków więcej osób opowiadało się za odwołaniem organu wykonawczego gminy. Podsumowując, w referendum w Sopocie wzięło udział ponad 13 tys. osób (40,02% uprawnionych), z czego 4 892 opowiedziało się za odwołaniem prezydenta, zaś 8 037 osób opowiedziało się przeciw odwołaniu Jacka Karnowskiego. W związku z tym prezydent miasta zachował stanowisko⁴. Po referendum Jacek Karnowski z powodzeniem startował w wyborach na prezydenta Sopotu w 2010 roku.

Referendum w Pabianicach (łódzkie)

Kolejnym specyficznym referendument, które odbyło się w województwie łódzkim to referendum w Pabianicach. Odbyło się ono 13 grudnia 2009 roku i dotyczyło odwołania prezydenta miasta Pabianic oraz rady miejskiej.

W wyborach na prezydenta Pabianic, które odbyły się w 2006 roku zwyciężył w II turze Zbigniew Dychto, uzyskując 11 361 głosów (66,83%), startował z komitetu KWW Zbigniewa Dychto, który nie uzyskał jednak większości w radzie miasta. Prezydent Pabianic rządził jedną kadencję.

Wniosek referendalny złożyła grupa mieszkańców zrzeszona w Społecznym Komitecie Członków Pabianickiej Spółdzielni Mieszkaniowej. Zarzucali oni władzom, że w mieście znacząco podniosły się opłaty za ogrzewanie, wodę i odprowadzanie ścieków (Gurazda, 2009).

Aby referendum było ważne, musiało w nim wziąć udział 10 320 osób. Frekwencja wyniosła tylko 10,82% (6 272 osób), głosów za odwołaniem prezydenta było 2 054, zaś przeciw zagłosowało aż 4 175 mieszkańców⁵. Podsumowując, inicjatywa referendalna okazała się nieudana dla inicjatorów, nie dość, że **nie uzyskali oni wystarczającej frekwencji**, to jeszcze **większość mieszkańców opowiedziała się przeciw odwołaniu prezydenta**. Taka sama sytuacja powtórzyła się również w głosowaniu nad odwołaniem rady miasta (Kamińska, 2009). W związku z tym organ stanowiący oraz wykonawczy nie został odwołany. Po referendum Zbigniew Dychto bez powodzenia startował w wyborach samorządowych na prezydenta miasta Pabianic.

Referendum w Łodzi

Ostatnie referendum lokalne dotyczące odwołania organu wykonawczego, odbyło się w Łodzi. Dnia 17 stycznia 2010 roku podjęto próbę odwołania prezydenta miasta Łódź – Jerzego Kropiwnickiego.

W wyborach samorządowych w 2006 roku zwyciężył w II turze Jerzy Kropiwnicki, uzyskując 104 979 głosów (55,69%). Startował z komitetu partyjnego KW PiS i był członkiem Zjednoczenia Chrześcijańsko-Narodowego. Komitet prezydenta nie uzyskał jednak większości

4 www.wiadomosci.wp.pl/oficjalne-wyniki-referendum-w-sopocie-prezydent-zostaje-6037109564871809a (30.01.2018).

5 Był to pierwszy taki precedens w historii – więcej zagłosowało przeciw, niż za odwołaniem organu.

w radzie miasta, co miało wpływ na przeprowadzenie inicjatywy referendalnej. Jerzy Kropiwnicki rządził w Łodzi dwie kadencje.

Referendum odwoławcze było interesujące z kilku powodów. Pierwszym z nich jest to, że była to ogromna inicjatywa referendalna – Łódź to miasto wojewódzkie (największe ze wszystkich miast w Polsce, w których odbywały się referenda lokalne). Łódź jest miastem na prawach powiatu o powierzchni 293,25 km², liczba mieszkańców to około 698 688 osób⁶. Inicjatorami referendum byli lokalni politycy SLD, którzy zebrali odpowiednią liczbę podpisów. Zarzucali oni prezydentowi to, że doprowadził miasto do fatalnego stanu infrastruktury drogowej, a co za tym idzie chaosu komunikacyjnego. Zarzucano mu także chybione inwestycje i błędne gospodarowanie pieniędzmi⁷. Problemem politycznym dla prezydenta było to, że w wyborach samorządowych w 2006 roku jego komitet KW PiS nie zdobył większości mandatów w radzie miasta.

Aby referendum było ważne, musiało w nim wziąć udział 115 443 osób. Frekwencja wyniosła 22,20% (133 714 osoby), głosów za odwołaniem prezydenta było 127 874, zaś przeciw zagłosowało 4 951 mieszkańców⁸. W wyborach w 2006 roku Jerzy Kropiwnicki uzyskał 192 528 głosy, czyli wtedy popierało go o około 60 tys. więcej osób niż w dniu referendum. W związku z tym prezydent Łodzi został odwołany. W wyborach samorządowych 2010 roku, Jerzy Kropiwnicki nie startował na prezydenta Łodzi.

Referendum w Częstochowie (śląskie)

Kolejnym omawianym województwem jest województwo śląskie. W kadencji 2006–2010 odbyło się tu najwięcej referendów, bo aż sześć, z czego dwa referenda odbyły się w miastach na prawach powiatu: Częstochowie oraz Gliwicach. Interesujące referendum ze względu na swoją specyfikę odbyło się w Częstochowie, które jest miastem na prawach powiatu, o powierzchni 159,71 km² i liczbie ludności wynoszącej 227 270 mieszkańców⁹. 15 listopada 2009 roku odbyło się referendum dotyczące odwołania prezydenta miasta Tadeusza Wrony.

W wyborach 2006 roku prezydent wygrał wybory samorządowe w II turze, uzyskując 30 695 głosów (60,77%), jednak jego komitet KWW Wspólnota Samorządowa Tadeusza Wrony nie uzyskał większości w radzie miasta. Tadeusz Wrona rządził w Częstochowie w latach 1990–1995 oraz nieprzerwanie od wyborów samorządowych w 2002 roku.

Inicjatorami referendum był Obywatelski Komitet Referendalny, częściowo związany ze środowiskiem SLD. Mieszkańcy zarzucali prezydentowi między innymi błędnie przeprowadzony remont głównej arterii miasta – Alei Najświętszej Marii Panny, prowadzenie polityki, która nadmiernie uwzględnia interesy Jasnej Góry, a także zadłużanie miasta¹⁰. Aby referendum było

6 www.bdl.stat.gov.pl/BDL/dane/podgrup/tablica, (30.01.2018).

7 www.newsweek.pl/polska/kropiwnicki-stracil-fotel-prezydenta-lodzi,51958,1,1.html (30.01.2018).

8 Był to drugi taki precedens w historii – więcej zagłosowało przeciw niż za odwołaniem.

9 www.bdl.stat.gov.pl/BDL/dane/podgrup/tablica, (30.01.2018).

10 www.wiadomosci.wp.pl/kat,1342,title,Bedzie-referendum-ws-odwolania-prezydenta-Czestochowy,wid,11508514,wiadomosc.html?ticaid=118b35, (30.01.2018)

wiążące, musiało w nim wziąć udział 30 800 mieszkańców. Frekwencja w referendum wyniosła 21,32% (41 892 osoby), za odwołaniem prezydenta głosowało 39 284 osoby, zaś przeciw 2 259 mieszkańców. W związku z tym prezydent Częstochowy został odwołany (Stenhagen, 2009). W wyborach w 2010 roku Tadeusz Wrona nie ubiegał się o urząd prezydenta Częstochowy.

Referendum w gminie Bałtów (świętokrzyskie)

Najbardziej specyficznym referendum odwoławczym, które odbyło się w województwie świętokrzyskim oraz dotyczyło organu wykonawczego gminy, jest to, które odbyło się 2 grudnia 2007 roku w gminie Bałtów w powiecie ostrowieckim.

W wyborach na wójta w 2006 roku już w I turze triumfował Bogusław Mąka, który uzyskał 1 331 głosów (65,34%), zaś jego komitet KWW Bogusława Mąki uzyskał większość w radzie gminy. Bogusław Mąka rządził gminą dwie kadencje.

Referendum w gminie Bałtów to jedyne referendum w Polsce, w którym frekwencja była wyższa niż w trakcie wyborów odwoływanego organu. Inicjatorami referendum były dwa stowarzyszenia „Bałt” oraz „Delta”, które zarzucały wójtowi, że nie prowadzi żadnej polityki dotyczącej promocji gminy oraz to, że władze nie zajmują się sprawami, które leżą w ich kompetencji (Skrzydło, 2007). Co ważne, wójt był wcześniej członkiem stowarzyszenia „Bałt”, które wystawiło go jako kandydata w wyborach samorządowych w 2006 roku¹¹.

Referendum lokalne odbyło się 2 grudnia 2007 roku. Aby było ono wiążące głosów ważnych musiało oddać 1 236 mieszkańców. Najbardziej zaskakujący był aspekt dotyczący frekwencji. Otóż wyniosła ona aż 69,13% (2 157 osób) i co najciekawsze była ona większa od tej, którą zanotowano w trakcie wyborów samorządowych. Za odwołaniem wójta zagłosowało 1 125 osób, zaś przeciw było 1 007 mieszkańców gminy. Referendum okazało się wiążące, w związku z tym wójt gminy Bałtów został odwołany. Można także zauważyć, że odwołanie wójta poparło mniej osób, niż uzyskał on głosów poparcia w poprzednich wyborach samorządowych. Kolejnym interesującym aspektem jest to, że gdyby zwolennicy wójta nie poszli zagłosować w trakcie referendum, to byłoby ono nieważne i wójt nie zostałby odwołany. W wyborach w 2010 roku Bogusław Mąka startował na wójta gminy, jednak bez powodzenia.

Referendum w Olsztynie (warmińsko-mazurskie)

Ostatnim omawianym referendum w kadencji 2006–2010 jest referendum w Olsztynie. Olsztyn jest miastem na prawach powiatu i stolicą województwa warmińsko-mazurskiego. Powierzchnia miasta to 88,33 km², zaś liczba mieszkańców wynosi 173 599¹².

Wybory samorządowe w 2006 roku na urząd prezydenta Olsztyna wygrał I turze Czesław Małkowski, uzyskując 30 181 głosów (51,72%), zaś jego komitet KWW „Po prostu Olsztyn” nie uzyskał większości w radzie miasta. Prezydent Olsztyna rządził miastem od 2001 roku (wygrał przedterminowe wybory).

¹¹ Ibidem.

¹² www.bdl.stat.gov.pl/BDL/dane/podgrup/tablica, (30.01.2018).

Referendum odwoławcze odbyło się 16 listopada 2008 roku. Było ono specyficzne z kilku powodów. Przyczyną referendum było to, że prezydent Olsztyna Czesław Małkowski został oskarżony oraz zatrzymany przez prokuraturę za próbę gwałtu, a także postawiono mu zarzuty dotyczące przestępstw o charakterze seksualnym (Kurs, 2008). Do referendum w sprawie odwołania prezydenta miasta doprowadził były koalicjant klubu Czesława Małkowskiego „Po prostu Olsztyn”, czyli radni Platformy Obywatelskiej. Aby referendum okazało się wiążące zagłosować musiało 35 390 osób.

Frekwencja wyniosła 32,38% (43 638 osoby), za odwołaniem prezydenta głosowało 24 843 osoby, zaś przeciw 18 348 mieszkańców. W związku z tym, że referendum okazało się wiążące, prezydent Olsztyna został odwołany (Kurs, 2008). Kolejnym specyficznym aspektem tego referendum było to, że gdyby zwolennicy prezydenta zagłosowali, to byłoby ono nieważne, ponieważ frekwencja okazałaby się niewystarczająca. Jest to kolejny przypadek, który pokazuje, że jeżeli zwolennicy odwoływanego organu nie wzięliby udziału w głosowaniu, to nie doprowadziliby do odwołania organu wykonawczego. Czesław Małkowski bez powodzenia startował w wyborach w 2010 roku na prezydenta Olsztyna.

Referenda odwoławcze w kadencji 2010–2014

W Polsce w kadencji 2010–2014 przeprowadzono 114 referendów odwoławczych organów wykonawczych gmin. Zdecydowana większość z nich, bo aż 99, była niewiążąca i w związku z tym nie udało się odwołać organu wykonawczego. Tylko 15 referendów okazało się wiążące. Już na pierwszy rzut oka widać wzrost tendencji udanych inicjatyw referendalnych w latach 2010–2014. Poniżej w tabeli zostały przedstawione referenda w poszczególnych województwach.

Tabela 2. Referenda odwoławcze w latach 2010–2014

Województwa	Liczba referendów	Referenda wiążące
Zachodniopomorskie	5	0
Lubuskie	4	2
Dolnośląskie	13	1
Pomorskie	10	0
Wielkopolskie	8	1
Opolskie	3	0
Kujawsko-pomorskie	4	0
Łódzkie	5	0
Śląskie	14	2
Warmińsko-mazurskie	9	2
Mazowieckie	12	2
Świętokrzyskie	5	1
Małopolskie	7	1
Podlaskie	6	1
Lubelskie	5	2
Podkarpackie	4	0
Suma	114	15

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: pkw.gov.pl; stat.gov.pl; dzienniki urzędowe województw.

W stosunku do lat 2006–2010 nastąpił wzrost przeprowadzonych referendów o 83,87%, natomiast wiążących referendów było tylko o 25% więcej. Po raz kolejny najwięcej referendów dotyczących odwołania organu wykonawczego odbyło się w województwie dolnośląskim, jednak wyraźny wzrost widać także w województwach mazowieckim, pomorskim, a przede wszystkim śląskim. Z kolei, jeżeli chodzi o referenda wiążące, to żadne województwo się nie wyróżnia.

Wybrane referenda odwoławcze w kadencji 2010–2014

Niemodlin (opolskie), Poddębice (łódzkie)

Oba referenda odbyły się w różnych miejscach i w różnym czasie, pierwsze odbyło się 17 czerwca 2012 roku, zaś drugie 2 czerwca 2013 roku. Miejsca te są ciekawe ze względu na swoją specyfikę wyborczą, otóż w wyborach w 2010 roku organy te uzyskały skrajne wyniki. Inicjatorami referendów w Niemodlinie była grupa mieszkańców miasta, która zarzucała burmistrzowi i radzie miasta brak skutecznych działań przy budowie obwodnicy, wysokie ceny za wywóz odpadów oraz próbę zamknięcia stołówki, a także placówek oświatowych¹³. Aby referendum było ważne musiało w nim wziąć udział 2767 mieszkańców frekwencja wyniosła 19,24% (2 073 osoby), większość, bo 1 977 osób, opowiedziało się za odwołaniem burmistrza, przeciw było 57 mieszkańców. W związku z tym referendum okazało się nieważne.

Referendum w Poddębicach również odbyło się z inicjatywy mieszkańców miasta. Także to referendum okazało się niewiążące, frekwencja wyniosła jedynie 6,45% (853 osoby).

W wyborach samorządowych w 2010 roku burmistrzowie uzyskali skrajne wyniki. Burmistrz Niemodlina Mirosław Stankiewicz uzyskał 2 268 głosów (50,03%) i wygrał ze swoim kontrkandydatem jedynie o trzy głosy, z kolei burmistrz Poddębic Piotr Sęczkowski uzyskał jeden z najlepszych wyników w kraju, otóż w I turze uzyskał 5 306 głosów (82% głosów)¹⁴. Oznacza to, że mimo uzyskania potężnego społecznego mandatu i w takich przypadkach może dojść do referendum odwoławczego. Mirosław Stankiewicz bez powodzenia startował w wyborach na wójta w 2014 roku, zaś Piotr Sęczkowski uzyskał reelekcję na stanowisku wójta gminy.

Nasielsk (mazowieckie)

Referendum w Nasielsku jest kolejnym referendami, gdzie zwolennicy burmistrza pośrednio doprowadzili do jego odwołania.

W wyborach na burmistrza Nasielska, które odbyły się w 2010 roku zwyciężył w II turze Grzegorz Arciszewski, uzyskując 4 541 głosów (60,12%), startował zaś z komitetu KWW Forum, który jednak nie uzyskał większości w radzie miasta, co doprowadziło do przeprowadzenia referendum. Grzegorz Arciszewski rządził miastem jedną kadencję.

Referendum odbyło się 7 kwietnia 2013 roku z inicjatywy rady miasta, która na wniosek i prośbę burmistrza podjęła uchwałę w tej sprawie. Grzegorz Arciszewski nie widział możliwości

¹³ www.radiomaryja.pl/informacje/referendum-w-niemodlinie-jest-niewazne/ (30.01.2018).

¹⁴ Frekwencja wynosiła 6 606 oddanych głosów ważnych.

współpracy z ówczesną radą miasta, a ta z kolei zarzucała burmistrzowi absencje w sesjach i posiedzeniach komisji rady miejskiej Nasielska (MM, 2013).

Aby referendum było ważne, musiało w nim zagłosować 4582 mieszkańców. Frekwencja wyniosła jednak 37,30% (5 902 osoby), większość, bo 3 309 osób zagłosowało za odwołaniem burmistrza, przeciw było 2 495 osób. W związku z powyższym, burmistrz Nasielska został odwołany ze swojego stanowiska (ES, 2013). Specyfiką tego referendum było to, że gdyby zwolennicy burmistrza nie poszli zagłosować, to referendum okazałoby się niewiążące i burmistrz Nasielska nie zostałby odwołany ze względu na zbyt niską frekwencję. W wyborach w 2014 roku na burmistrza Nasielska wystartował Grzegorz Arciszewski, jednak nie uzyskał mandatu.

Gmina Międzyrzec Podlaski (lubelskie)

Taka sama sytuacja zdarzyła się także w gminie Międzyrzec, gdzie referendum odwoławcze dotyczące wójta odbyło się 15 grudnia 2013 roku.

W wyborach w 2010 roku wójt gminy Międzyrzec Podlaski wygrał w II turze, uzyskując 2 331 głosów (53,05%), zaś komitet, z którego startował KW PiS nie uzyskał większości w radzie gminy, co miało pośredni wpływ na decyzje o przeprowadzeniu referendum. Wójt Mirosław Kapłań rządził gminą jedną kadencję.

Powodem przeprowadzenia referendum było to, że rada gminy nie udzieliła absolutorium ówczesnemu wójtowi, zarzucano mu niewykorzystanie pieniędzy, które były zabezpieczone w budżecie gminy (Izdebska, 2013). Aby referendum było ważne, musiało w nim wziąć udział co najmniej 2 700 osób. Do urn udało się 2 858 mieszkańców gminy, z czego 2 580 osób oddało głos za odwołaniem wójta. Wójt gminy został odwołany (AC, 30.01.2018). Po raz kolejny okazało się, że gdyby zwolennicy wójta nie wzięli udziału w głosowaniu, to Mirosław Kapłań nie zostałby odwołany ze stanowiska. W wyborach 2014 wystartował na stanowisko wójta gminy, jednak bez powodzenia.

Warszawa (mazowieckie)

Referendum w Warszawie samo w sobie było interesujące, ponieważ odbyło się w stolicy Polski, a liczba uprawnionych do głosowania przekraczała milion osób, zaś w samym referendum wzięła rekordowa liczba osób, bo ponad 350 tysięcy.

W wyborach w 2010 roku prezydent miasta Hanna Gronkiewicz-Waltz wygrała w I turze, uzyskując 345 737 głosów poparcia (53,67%), zaś jej komitet KW Platforma Obywatelska RP uzyskał większość w radzie miasta. Hanna Gronkiewicz-Waltz rządziła miastem dwie kadencje. Miasto stołeczne Warszawa, ma powierzchnie 517,24 km², zaś liczba mieszkańców to 1 748 916 osób. Ze względu na to, że referendum odbywało się w największym mieście w kraju, to pisały o nim zarówno media lokalne, krajowe, jak i zagraniczne. Inicjatorem referendum był Piotr Guział – burmistrz Ursynowa, lider Warszawskiej Wspólnoty Samorządowej, która zbierała podpisy pod referendum wraz z PiS i Ruchem Palikota (KT, 2013). Inicjatorzy zarzucali

prezydent między innymi brak komunikacji z mieszkańcami miasta oraz zbyt wysokie opłaty za wywóz śmieci oraz brak strategicznego planu rozwoju miasta (KT, 2013).

Aby referendum było ważne, musiało w nim wziąć udział 389 430 osób. Frekwencja w referendum wyniosła 25,66% (343 732 osoby), za odwołaniem zagłosowały ponad 320 tys. osób, w związku z niską frekwencją referendum było nieważne. Prezydent Warszawy Hanna Gronkiewicz-Waltz nie została odwołana (Stankiewicz, 2013). Pani prezydent w wyborach w 2014 roku z powodzeniem startowała na urząd prezydenta Warszawy.

Referenda odwoławcze 2014–2017¹⁵

W trakcie obecnej kadencji odbyło się 36 referendów odwoławczych dotyczących odwołania organu wykonawczego, z czego tylko trzy z nich okazały się ważne. Wyniki przedstawia tabela:

Tabela 3. Referenda odwoławcze w latach 2014–2017

Województwa	Liczba referendów	Referenda wiążące
Zachodniopomorskie	5	1
Lubuskie	4	0
Dolnośląskie	3	0
Pomorskie	2	0
Wielkopolskie	6	1
Opolskie	0	0
Kujawsko-pomorskie	1	0
Łódzkie	0	0
Śląskie	2	0
Warmińsko-mazurskie	3	0
Mazowieckie	4	0
Świętokrzyskie	1	0
Małopolskie	3	1
Podlaskie	1	0
Lubelskie	1	0
Podkarpackie	0	0
Suma	36	3

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: pkw.gov.pl; stat.gov.pl; dzienniki urzędowe województw.

Jak można wywnioskować z powyższej tabeli liczba referendów w latach 2014–2017 dość wyraźnie spadła, ponadto większość z nich odbyła się na zachodzie i w środkowej części kraju. Najwięcej odbyło się na terenie województwa zachodniopomorskiego i wielkopolskiego.

¹⁵ Stan na dzień 28 lutego 2017 r.

Wybrane referenda odwoławcze w latach 2014–2017

Gmina Legnickie Pole (dolnośląskie)

Pierwszym z omawianych referendów jest to z gminy Legnickie Pole, które odbyło się 25 września 2016 roku. W wyborach w 2014 roku, wójtem gminy Legnickie Pole został Henryk Babuška, który w II turze wyborów uzyskał 944 głosy (51,39%). Startował on z komitetu KWW Henryk Babuška, który uzyskał większość w radzie gminy. Henryk Babuška rządził gminą jedną kadencję. Inicjatorem referendum była grupa mieszkańców, która popadła w konflikt z ówczesnym wójtem oraz radą gminy. Chodziło o budowę zakładu utylizacyjnego w Nowej Wsi Legnickiej, a także rozbudowę farmy wiatrowej w Taczalinie¹⁶. Aby referendum było ważne, musiało w nim wziąć udział co najmniej 1 114 osób. Frekwencja jednak nie wystarczyła do uznania ważności referendum, do urn poszło 27,52% mieszkańców gminy (1 053 osoby) – zabrakło jedynie 73 głosów. Zdecydowana większość, bo 948 osób zagłosowało za odwołaniem wójta; za odwołaniem burmistrza zagłosowało więcej osób, niż udzieliło poparcia w wyborach w 2014 roku. W związku z powyższym rada gminy oraz wójt Henryk Babuška nie został odwołany (Pawlik, 2016).

Gmina Sulmierzyce (wielkopolskie)

Kolejnym interesującym, a także ostatnim referendum wiążącym jest to, które odbyło się w gminie Sulmierzyce 6 marca 2016 roku.

W wyborach w 2014 roku burmistrzem gminy już w I turze (startowało dwoje kandydatów) został Piotr Kaszkowiak, uzyskując 718 głosów (50,21%) z komitetu KW PO, który nie uzyskał jednak większości w radzie gminy. Ponadto burmistrz wygrał ze swoim kontrkandydatem jedynie o sześć głosów. Piotr Kaszkowiak rządził w gminie Sulmierzyce dwie kadencje. Inicjatorem referendum była rada miasta. Na burmistrzu ciążyły zarzuty prokuratorskie o charakterze korupcyjnym – według prokuratury burmistrz przyjął ponad 20 tys. zł łapówki w związku z realizacją inwestycji modernizacji szkoły¹⁷. Aby referendum było ważne, musiało w nim wziąć udział 877 osób. W odwołaniu organu wykonawczego wzięło udział ponad 43,32% (964 mieszkańców) mieszkańców gminy, którzy stosunkiem głosów 882 do 63 doprowadzili do odwołania burmistrza.

Kielce (świętokrzyskie)

W Kielcach 12 czerwca 2015 roku odbyło się referendum w sprawie odwołania prezydenta miasta. Kielce to miasto na prawach powiatu o powierzchni 109,6 km², zaś liczba jego mieszkańców wynosi 191 605 osób. W wyborach w 2014 roku już w I turze zwyciężył Wojciech Lubawski, który startował z komitetu KWW Porozumienie Samorządowe Wojciecha Lubawskiego. Komitet ten nie uzyskał większości w radzie miasta. Wojciech Lubawski rządził miastem cztery kadencje.

16 www.fakty.lca.pl/legnica,news,61105,Gmina_Legnickie_Pole_idzie_do_referendum.html, (30.01.2018).

17 www.portalsamorzadowy.pl/polityka-i-spoleczenstwo/korupcja-w-sulmierzycach-burmistrz-z-zarzutami,71614.html, (30.01.2018).

Inicjatorem referendum odwoławczego była grupa mieszkańców – Kielecki Komitet Referendalny, który został poparty przez radnych wywodzących się z partii: PO, Nowoczesna, KORWiN czy SLD. Inicjatorzy referendum zarzucali prezydentowi m.in. nieudolne rządy, a także cykliczne finansowanie klubu piłkarskiego Korona Kielce (Baran, 2015). Referendum odbyło się 12 czerwca 2015 roku. Aby było wiążące, do urn musiało pójść 39 370 mieszkańców. Okazało się jednak nieważne ze względu na zbyt niską frekwencję. Do urn udało się ponad 27 783 osób (17,61%). Mieszkańcy w większości zagłosowali za odwołaniem prezydenta. Prezydent nie został odwołany (Więcek, Kołodziej, 2013).

Gmina Wilczęta (warmińsko-mazurskie)

Ostatnie omawiane referendum odbyło się 9 października 2016 roku w gminie Wilczęta. W wyborach samorządowych w 2014 roku na urząd wójta została wybrana Beata Jarosz, która zwyciężyła w I turze (dwoje kandydatów), uzyskując 707 głosów (54,36%). Startowała z komitetu KWW Nasz Samorząd, który jednak nie uzyskał większości w radzie gminy.

O przeprowadzenie referendum wniosowała rada gminy, wójtowi zarzucano niekompetencje, zaniechanie realizacji inwestycji oraz likwidację transportu gminnego¹⁸. Komitet wójta nie zdołał wywalczyć w wyborach większości w radzie gminy. Aby referendum było ważne musiało w nim wziąć udział 794 mieszkańców. Do urn poszły jednak 793 osoby (32,45%), z czego 707 zagłosowało za odwołaniem organu wykonawczego. Mimo wysokiej frekwencji referendum okazało się nieważne – zabrakło jednego głosu. Ponadto w wyborach w 2014 roku na wójta zagłosowało dokładnie tyle samo osób, co w referendum odwoławczym przeciwko niemu.

Podsumowanie

Wszystkich referendów odwoławczych w latach 2006–2017¹⁹ było 213, z czego 30 referendów było ważne, zaś tylko jedno z nich nie doprowadziło do odwołania organu wykonawczego. Daje to 14,15% skuteczność wszystkich inicjatyw referendalnych. Między kadencjami 2006–2010 a 2010–2014 pojawiła się tendencja zwykła inicjatyw referendalnych – nastąpił wzrost o 83,75%, jednak przyrost ważnych referendów jest niewielki, ponieważ wynosi tylko 25%. Dane z lat 2014–2017 są niepełne, jednak wszystko wskazuje na to, że zaobserwujemy regres inicjatyw referendalnych, a co za tym idzie zaobserwujemy mniejszą liczbę skutecznych odwołań organów wykonawczych gmin czy miast.

Na 30 referendów wiążących 19 razy organ wykonawczy nie miał większości w radzie. Mimo przeprowadzenia wiążącego referendum odwoławczego organy wykonawcze startowały w kolejnych wyborach samorządowych na wójta, burmistrza czy prezydenta, z czego trzykrotnie zwyciężali owe wybory (Brzeszcz, Zgierz i Sopot). Analiza nie obejmuje trzech przypadków

18 www.wilczeta.wm.pl/373784,Bedzie-referendum-w-sprawie-odwolania-wojta-Wilczat.html#axzz4a0teAuAE (30.01.2018).

19 Stan na 28 luty 2017 r.

odwołania, które zdarzyły się po wyborach w 2014 roku (Sulmierzyce, Chrzanów, Trzebiatów). Ponadto w 27 na 30 przypadków odwołania organ był wybrany w II turze. W poniższej tabeli przedstawione zostały dane: czy odwoływany organ miał większość w radzie, czy ponownie startował w wyborach samorządowych na wójta, burmistrza czy prezydenta, ile raz został wybrany w II turze w wyborach samorządowych oraz czy miał większe poparcie podczas wyborów czy podczas referendum odwoławczego:

Tabela 4. Zestawienie referendów wiążących wraz z danymi powiązаныmi z referendami

Referenda wiążące	Większość w radzie	Brak większości w radzie	Ponowne startowanie w wyborach	Wybrany w II Turze	Większe poparcie w wyborach niż w referendum
30	11-krotnie	19-krotnie	12 z czego 2 wygrane	27 razy	6 razy

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: pkw.gov.pl.

Warto także zauważyć, że zwolennicy wójta, burmistrza czy prezydenta nie zawsze powinni iść na referendum. Otóż w sześciu przypadkach, gdyby nie wzięli czynnego udziału w głosowaniu, to organ wykonawczy nie zostałby odwołany, ponieważ nie byłoby odpowiedniej frekwencji potrzebnej do uznania ważności referendum²⁰.

Bibliografia

Źródła normatywne

Kodeks wyborczy. Dz.U. 2011, nr 21, poz. 13.

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997. Dz.U., nr 78, poz. 483, art. 170.

Protokół ustalenia wyników referendów gminnych gminnej komisji do spraw referendów w sprawie odwołania Rady Gminy Zgierz z dnia 14 września 2008. Dz. Urz. Woj. Łódzkiego z dnia 17 września 2008, nr 298, poz. 2566.

Protokół ustalenia wyników referendów gminnych gminnej komisji do spraw referendów w sprawie odwołania Wójta Gminy Zgierz z dnia 14 września 2008. Dz. Urz. Woj. Łódzkiego z dnia 17 września 2008, nr 298, poz. 2567.

Ustawa z dnia 15 września 2000 o referendum lokalnym. Dz.U., nr 88, poz. 985.

Opracowania

Dąbek, D. (2001a). Kompetencje prawotwórcze referendum lokalnego. Jednostka a działalność prawotwórcza samorządu terytorialnego. W: E. Ury (red.), *Jednostka wobec działań administracji publicznej* (s. 61–77). Rzeszów: Mitel.

Grażawski, M. (2001b). Referendum lokalne jako forma prawa jednostki do udziału w sprawowaniu władzy publicznej. W: E. Ury (red.), *Jednostka wobec działań administracji publicznej* (s. 125–137). Rzeszów: Mitel.

Jabłoński, M. (2002). Obywatelskie prawo inicjatywy ustawodawczej. W: B. Banaszak, A. Preisner (red.), *Prawa i wolności obywatelskie w Konstytucji RP* (s. 645–646). Warszawa: C.H. Beck.

Kornberger-Sokołowska, E. (2012). Kwestie ogólne systemu finansów jednostek samorządu terytorialnego. W: E. Kornberger-Sokołowska (red.), *Jednostki samorządu terytorialnego jako beneficjenci środków europejskich* (s. 17–26). Warszawa: Wolters Kluwer Polska.

Piasecki, A. (2010). Referenda lokalne – wymiar normatywny i empiryczny. W: M. Stec, K. Małysa-Sulińska (red.), *Wybory i referenda lokalne. Aspekty prawne i politologiczne* (s. 143–158). Warszawa: Wolters Kluwer.

20 Były to gminy: Olsztyn, Żagań, Międzyrzec Podlaski, Bałtów, Nasielsk, Zgierz.

Publikacje prasowe

- ES (2013). Grzegorz Arciszewski nie jest burmistrzem Nasielska. *Tygodnik Ciechanowski*, (14), 8 IV, 3.
- Izdebska, I. (2013). Międzyrzec Podlaski: będzie referendum w sprawie odwołania wójta? *Dziennik Wschodni*, 26 VIII, 2–3.
- Kurs, T. (2008). Olsztyn poruszony, prezydent z zarzutami. *Gazeta Wyborcza*, 52, 29 II, 5.
- Kurs, T. (2008) Prezydent Olsztyna odwołany. *Gazeta Wyborcza*, 268, 17 XI, 8.
- MM (2013). Nasielsk: Referendum w Kwietniu. *Tygodnik Ciechanowski*, 8, 16 II, 5.
- Stankiewicz, A. (2013). PO obroniła stolicę. *Rzeczpospolita*, 240, 14 X, 3.
- Steinhagen, D. (2009). Prezydent musi odejść. *Gazeta Wyborcza*, 268, 16 XI, 8.
- Wesołowski, P. (2010). Łódź odwoła Kropiwnickiego. *Gazeta Wyborcza*, 14, 18 I, 1–2.

Źródła elektroniczne

- AC.(2013). *Wójt gminy Międzyrzec Podlaski odwołany w referendum*. Pobrane z: <http://www.kurierlubelski.pl/artykul-/1068030,wojt-gminy-miedzyrzec-podlaski-odwolany-w-referendum,id,t.html> (16.12.2013).
- Baran P. (2015) , *Grupa osób szykuje w Kielcach referendum! Chcą odwołania prezydenta Wojciecha Lubawskiego!*. Pobrane z: <http://www.echodnia.eu/swietokrzeskie/wiadomosci/kielce/art/8137650,grupa-osob-szykuje-w-kielcach-referendum-chca-odwolania-prezydenta-wojciecha-lubawskiego-wideo,id,t.html> (10.06.2015).
- Będzie referendum w sprawie odwołania wójta Wilcząt*. (2016) Pobrane z: <http://wilczeta.wm.pl/373784,Bedzie-referendum-w-sprawie-odwolania-wojta-Wilczat.html#axzz4a0teAuAE> (29.07.2016).
- Będzie referendum ws. Odwołania prezydenta Częstochowy*. (2009). Pobrane z: <http://wiadomosci.wp.pl/kat,1342,title,Bedzie-referendum-ws-odwolania-prezydenta-Czestochowy,wid,11508514,wiadomosc.html?tcicaid=118b35> (18.09.2009).
- Gurazda M. (2009). *Referendum coraz bliżej*. Pobrane z: <http://www.zyciepabianic.pl/wydarzenia/miasto/nasze-sprawy/referendum-coraz-blizej.html> (26.08.2009).
- Gmina Legnickie Pole idzie do referendum*. (2017). Pobrane z: http://fakty.lca.pl/legnica,news,61105,Gmina_Legnickie_Pole_idzie_do_referendum.html (28.02.2017).
- Korupcja w Sulmierzycach, burmistrz z zarzutami*. (2015). Pobrane z: <http://www.portalsamorzadowy.pl/polityka-i-spoleczenstwo/korupcja-w-sulmierzycach-burmistrz-z-zarzutami,71614.html> (30.06.2016).
- Kamińska, R. (2017). *Dychto zostaje*. Pobrane z: <http://www.zyciepabianic.pl/wydarzenia/miasto/nasze-sprawy/dychto-zostaje.html> (25.02.2017).
- Kropiwnicki stracił fotel prezydenta łodzi*. (2010). Pobrane z: <http://www.newsweek.pl/polska/kropiwnicki-stracil-fotel-prezydenta-lodzi,51958,1,1.html> (18.01.2010).
- KT. (2013). *Referendum ws. odwołania Hanny Gronkiewicz-Waltz 13 października*. Pobrane z: <http://warszawa.onet.pl/referendum-ws-odwolania-hanny-gronkiewicz-waltz-13-pazdziernika/yp2ek>, (20.08.2013).
- Oficjalne wyniki referendum w Sopocie: prezydent zostaje*. (2009). Pobrane z: <https://wiadomosci.wp.pl/oficjalne-wyniki-referendum-w-sopocie-prezydent-zostaje-6037109564871809a> (17.05.2009)).
- Pawlik P. (2016). *Referenda ws. Odwołania wójta i rady w Legnickim Polu nieważne*. Pobrane z: <http://wroclaw.onet.pl/legnickie-pole-referenda-ws-odwolania-wojta-i-rady-niewazne/10j0vj> (30.01.2018).
- Referendum w Niemodlinie jest nieważne*. (2013). Pobrane z: <http://www.radiomaryja.pl/informacje/referendum-w-niemodlinie-jest-niewazne/> (3.06.2013).
- Skrzydło J. (2007). *Podzielony Bałtów*. Pobrane z: <http://www.echodnia.eu/swietokrzeskie/wiadomosci/ostrowiec-swietokrzeski/art/8333916,podzielony-baltow,id,t.html> (06.12.2007).
- Stąporek M. (2009). *Prezydent Sopotu Jacek Karnowski zatrzymany*. Pobrane z: <http://www.trojmiasto.pl/wiadomosci/Prezydent-Sopotu-Jacek-Karnowski-zatrzymany-n31394.html> (28.01.2009).
- Więcek, P., Kołodziej, M. (2013). *Referendum w Kielcach [WYNIKI]. Wojciech Lubawski zostaje*. Pobrane z: <http://www.echodnia.eu/swietokrzeskie/wiadomosci/kielce/a/referendum-w-kielcach-wyniki-wojciech-lubawski-zostaje,10101390/> (13.06.2013).

Wniosek ws. Referendum o odwołanie prezydenta Sopotu. (2009). Pobrane z: <http://wiadomosci.wp.pl/kat,1342,-title,Wniosek-ws-referendum-o-odwolanie-prezydenta-Sopotu,wid,10906442,wiadomosc.html?ticaid=118af7> (4.03.2009).

Wójt Niedzwicy dużej idzie do sądu. (2009). Pobrane z: <http://www.dziennikwschodni.pl/lubelskie/wojt-niedzwicy-duzej-idzie-do-sadu,n,1000090828.html> (4.05.2009).

Cytowanie

Jureczko, J. (2017). Referenda odwoławcze organów wykonawczych w Polsce w latach 2006–2017. Realny wpływ czy fikcja? Analiza wybranych przypadków. *Acta Politica Polonica*, 4 (42), 57–72. DOI: 10.18276/ap.2017.42-05.